

WYBRANE ASPEKTY AKTYWNOŚCI GOSPODARCZEJ DUBROWNICZAN NA ZIEMIACH ZAJĘTYCH PRZEZ TURKÓW W DRUGIEJ POŁOWIE XV WIEKU I POCZĄTKACH XVI WIEKU

PIOTR WRÓBEL

ABSTRACT. *Selected aspects of the economic activity of the inhabitants of Dubrovnik in the lands occupied by the Turks in the second half of the 15th and the beginning of the 16th century.* Despite the increasing threat from the Turks and the chaos they brought to the Balkans, the first half of the 15th century was a period of economic boom in the Dubrovnik Republic. Thanks to skilful diplomacy and the activity of Dubrovnik merchants, the city's trade flourished. As Turkish conquests in the Balkans progressed, the ability of the people of Dubrovnik to function in the new conditions became a key issue. The author analyzed selected aspects of the economic activity of the people of Dubrovnik in the territories occupied by the Turks in the second half of the fifteenth and early sixteenth centuries. The study considers their involvement in the extraction and trade of minerals (mainly silver and lead), and their activity in the trade of salt and forest, field and stall goods. The collected material shows that the Turkish invasion put the Dubrovnik merchants in a difficult situation. Trade in Bulgaria collapsed temporarily. In Bosnia and Serbia, the crisis first affected the mining and trade of silver, and then lead. However, even in the most difficult moment, the Ragusans were able to maintain the exchange of other goods with lands in the Bosnian and Serbian hinterlands. They also managed to defend their salt trade and skillfully reorganize the grain trade. As shown by the example of the Bulgarian lands, they were even able to regain previously lost positions under changed conditions.

STRESZCZENIE. Mimo narastającego zagrożenia ze strony Turków i chaosu jaki wnieśli oni na Bałkany, pierwsza połowa XV w. była okresem rozkwitu gospodarczego Republiki Dubrownickiej. Dzięki zręcznej dyplomacji i aktywności kupców dubrownickich, handel miasta rozkwitał. W miarę postępu tureckich podbojów na Bałkanach, kluczową kwestią stała się zdolność Dubrowniczian do funkcjonowania w nowych warunkach. Autor dokonał analizy wybranych aspektów aktywności gospodarczej Dubrowniczian na ziemiach zajętych przez Turków w drugiej połowie XV i początkach XVI w. W pracy rozpatrzono ich zaangażowanie w wydobywanie i handel kopalinami (głównie srebro i ołów), oraz ich działalność w handlu solą i towarami leśnymi, polnymi i kramarskimi. Z zebranego materiału wynika, iż najazd turecki postawił dubrownickich kupców w trudnej sytuacji. Przejściowo upadł handel na terenie Bułgarii. Na terenie Bośni i Serbii kryzys dotknął najpierw wydobywanie i handel srebrem a następnie ołowiem. Jednak nawet w najtrudniejszym momencie Ragusanie potrafili podtrzymać wymianę innymi towarami z ziemiami na bośniackim i serbskim zapleczu. Zdołali także obronić swój obrót solą i umiejętnie przeorganizować handel zbożem. Jak pokazuje przykład ziem bułgarskich w zmieniających warunkach potrafili nawet odzyskać utracone wcześniej pozycje.

Autor: Piotr Wróbel, Uniwersytet Jagielloński, Instytut Historii, ul. Gołębia 13, 31-007 Kraków, Polska
piotr.wrobel@uj.edu.pl, **ORCID iD:** <https://orcid.org/0000-0003-0852-8427>

Keywords: Dubrovnik, Ragusa, trade, mining, Balkans, Ottoman Empire

Słowa kluczowe: Dubrownik, Ragusa, handel, Bałkany, Imperium Osmańskie

Balcanica Posnaniensia. Acta et studia, XXIX, Poznań 2022, Wydawnictwo Wydziału Historii UAM, pp. 117–129, ISBN 978-83-67284-08-0, ISSN 0239-4278. Polish text with summaries in English and Polish

<https://doi.org/10.14746/bp.2022.29.9>

Ekspansja turecka na Bałkanach, zapoczątkowana w połowie XIV w., postępowo w ciągu następujących dwóch stuleci. Łupem Osmanów padały kolejne państwa chrześcijańskie¹. Systematyczne najazdy będące elementem strategii podboju stosowanej przez Turków miały prowadzić do gospodarczej ruiny najeżdżanych ziem i skutkować załamaniem ich struktury politycznej i społecznej².

Mimo narastającego zagrożenia ze strony Turków i chaosu jaki wnieśli oni na Bałkany, pierwsza połowa XV w. była okresem rozkwitu gospodarczego Republiki Dubrownickiej. Dzięki zręcznej dyplomacji, ale przede wszystkim dzięki operatywności kupców dubrownickich, handel miasta rozkwitał. Badacze zgodnie oceniają, iż Dubrowniczanie bogacili się na tranzycie pośrednicząc w handlu między zapleczem bałkańskim (Serbia, Bośnia, w mniejszym stopniu ziemie bułgarskie i węgierskie), zachodnią Europą (Italia, Hiszpania) i Lewantem. Z Bałkanów przywożono przed wszystkimi kopaliny (srebro, ołów, złoto, w mniejszych ilościach także miedź i żelazo) oraz towary polne i leśne (wosk, len, konopie, miód, skóry, zboże, wełnę). Jednak w końcu XIV i pierwszej połowie XV w. te drugie w bilansie finansowym traciły na znaczeniu³. Profil handlu wiązał się z intensywnym rozwojem górnictwa na terenie Serbii i Bośni w XIV i XV w., którego znaczenie gwałtownie rosło, przy względnej stagnacji na rynku pozostałych artykułów⁴. Rosła też waga kruszców bałkańskich

¹ Literatura na temat podbojów tureckich na Bałkanach jest bardzo obszerna dlatego ograniczymy się jedynie do syntez wydanych w ostatnich dwóch dekadach w języku polskim i jednej w języku angielskim: C. Imber, *Imperium Osmańskie 1300–1650*, Kraków 2018, s. 24–65; H. Inalcik, *Imperium osmańskie, Epoka klasyczna 1300–1600*, Kraków 2006, s. 21–46; S. J. Shaw, *Historia Imperium Osmańskiego i Republiki Tureckiej*, t. 1 (1280–1808), Warszawa 2016, s. 84, 67–72, 85, 91–102; J. V. A. Fine, *The Late medieval Balkans. A Critical survey from the late twelfth to the Ottoman conquest*, Ann Arbor 1994, s. 377–381, 406–408, 499–611.

² Ciekawy problem najazdów jako elementu strategii tureckiej poruszali m.in. H. Inalcik, *Ottoman methods of conquest*, „Studia Islamica” 1964, t. 2, s. 103–112; H. Matanov, *A Method of conquest or stage of social development?*, „Études Balkaniques” 1989, t. 3, s. 72–77; M. Mladenović, *Osmanli conquest and the islamization of Bosnia*, „Études Slaves et Est Européennes” 1959, t. 3, s. 219–222; K. Moutafowa, *On the problem of the Ottoman methods of conquest (according to Neşri and sultan Murad's Gazavatname)*, „Études Balkaniques” 1995, t. 2, s. 64–81.

³ W 2015 r. O. Havrylyshyn i N. Zrzentić wprowadzili nowe elementy do periodyzacji handlu dubrownickiego, wydzielając „okres srebrny” (1250–1400), kiedy to gospodarka miasta miała opierać się na handlu kopaliniami oraz „morskie złote lata” (1350–1400 do 1575–1600) gdy doszło do rozbudowy dubrownickiej floty i rozkwitu handlu morskiego. W moim mniemaniu, podane w pracy z 1961 r. przez D. Kovačević dane dotyczące wielkości i aktywności finansowych kolonii dubrownickich w górniczych centrach bośniackich wskazują na konieczność przesunięcia czuury pierwszego okresu na lata 1300–1450. Kovačević D., *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo 1961, s. 65–85; O. Havrylyshyn, N. Zrzentić, *Institutions always „mattered”. Explaining prosperity of medieval Ragusa*, New York 2015, s. 66–70; O. Havrylyshyn, N. Zrzentić, *Economy of Ragusa 1300–1800. The Tiger of medieval Mediterranean*, „Comparative Economic Studies” 2013, t. 55, s. 201–231; H. П. Мананчикова, *Дубровник XIII–первой половины XV века. Проблемы торговли*, Воронеж 1999, s. 55–102.

⁴ Analizę funkcjonowania bałkańskiej strefy górniczej przeprowadził M. Małowist a mapę przepływu towarów przez Dubrownik nakreślił W. F. Carter; M. Małowist, *Wschód a Zachód Europy w XIII–XVI wieku*, Warszawa 2006, s. 211–251; W. Carter, *Balkan export through Dubrovnik 1358–1500: a geographical analysis*, „Journal of Croatian Studies” 1969, t. 9–10, s. 133–154.

dla finansowych rynków Europy. J. Tadić szacował, że wydobycie srebra w Bośni i Serbii w pierwszej połowie XV w. stanowiło od 1/5 do 1/8 całego wydobycia europejskiego szacowanego na 23–47 ton rocznie⁵. Na Bałkany dostarczano sól, sukna, szkło, mydło, broń i zróżnicowane towary luksusowe na potrzeby tamtejszej elity⁶. Mechanizm prowadzonego przez Dubrowniczán handlu polegał na zyskach z pośrednictwa w przepływie dóbr. Republika bezwzględnie jednocześnie potrzebowała partnerów na Bałkanach, jak i na Zachodzie. Z uwagi na konieczność dostaw zboża dla miasta ważny był też Lewant⁷.

W miarę postępu tureckich podbojów na Bałkanach, kluczową kwestią stała się zdolność Dubrowniczán do gospodarczego funkcjonowania w zmienionych warunkach. Sprawa stała się paląca, gdy Osmanowie zagarnęli ziemie sąsiednie: Serbie (1459), Bośnię (1463) i Hercegowinę (1485). Oczywiście podstawy musiały stworzyć władze Republiki, przed którymi stanęło arcytrudne zadanie wynegocjowania z Turkami wielkości haraczu płaconego sułtanowi oraz określenia swobód i wysokości opłat celnych dla kupców dubrownickich działających na obszarze Imperium Osmanów⁸. Jednak wiele zależało od postawy dubrownickich kupców, którzy musieli wykazać w swych działaniach odwagę i determinację a niekiedy sięgnąć po nowatorskie rozwiązania⁹.

Dubrowniczanie mieli już za sobą pierwsze, bolesne doświadczenia. W XIV w. handel Raguzy dobrze rozwijał się w Bułgarii, gdzie kupcy z Raguzy pojawiali się dość licznie, przyczyniając się znacząco do rozwoju gospodarczego tamtejszych ziem. Wywozili głównie skóry i futra, a przywozili tekstylia, sól, broń i inne towary przetworzone. Jednak, jak zauważyła I. D. Spisarevska, po zajęciu ziem bułgarskich przez Osmanów w końcu XIV w. intensywna w poprzednim stuleciu aktywność handlowa Dubrowniczán w tym regionie do połowy XV w. praktycznie zamarła. Znikły kolo-

⁵ J. Tadić szacował, że wydobycie srebra w Bośni i Serbii w pierwszej połowie XV w. stanowiło od 1/5 do 1/8 całego wydobycia europejskiego szacowanego na od 23–47 ton rocznie; P. Ćirković, *Dubrovčani kao preduzetnici u rudarstvu Srbije i Bosne*, „Acta Historico-Oeconomica Iugoslaviae” 1979, t. 6, s. 19–20. J. Tadić, *Privreda Dubrovnika i srpske zemlje u prvoj polovini XV veka*, „Zbornik Filozofskog Fakulteta” 1968, t. 10, nr 1, s. 445.

⁶ Н. П. Мананчикова, op. cit., s. 62–65, I. Božić, *Ekonomski i društveni razvitak Dubrovnika u XIV–XV veku*, „Istoriski glasnik” 1949, t. 1–2, s. 30–33, 43–57; F. W. Carter, *Dubrovnik (Ragusa): a classical city-state*, London 1972, s. 256–267.

⁷ J. Erceg, *Dubrovnik als Vermittler im Gross- und Ferhandel zwischen Osten und dem Westen im 15. und 16. Jahrhundert* [w:] *Der Ausseehandel Ostmitteleuropas 1450–1650. Die ostmitteleuropäischen Volkswirtschaften in ihrem Beziehungen zu Mitteleuropa* (Sonderdruck), Köln–Wien 1971, s. 434–450.

⁸ Problem dubrownickiego haraczu oraz proces dochodzenia do jednolitego tzw. „cła dubrownickiego” z uwagi na ograniczoną objętość artykułu został tutaj celowo pominięty. Będą przedmiotem odrębnej pracy.

⁹ Aktywność Dubrowniczán na Bałkanach w dobie dominacji tureckiej (1521–1620) opisał włoski badacz Marco Moroni. W jego pracy pominięty został jednak krytyczny okres między zagarnięciem Bośni i Serbii a upadkiem Belgradu. Co częste u zachodnich badaczy, autor praktycznie nie uwzględnił literatury bałkańskiej. Patrz: M. Moroni, *L'impero di San Biaggio. Ragusa e i commerci balcanici dopo la conquista turca 1521–1620*, Bologna 2011.

nie kupieckie a szlak handlowy przez Nisz na Sofię opustoszał. Wobec licznych zagrożeń (m.in. wynikających z nieuregulowanego statusu Dubrownicz na ziemiach pod kontrolą sułtana), kupcy mogli sobie pozwolić na wycofanie się z tego dalekiego rynku¹⁰. Zupełnie inaczej jednak było w przypadku Serbii i Bośni. Utrzymanie działalności kupców ragusańskich w tych krajach było kwestią zasadniczą dla bytu Republiki.

Górnictwo serbskie i bośniackie, będące dla tamtejszych władców podstawowym źródłem dochodu, świetnie funkcjonowało do samego podboju. Była to jedna z podstawowych przyczyn odporności tych państw na najazdy tureckie w latach 1444–1463¹¹. Podróżujący przez Bałkany w 1432 r. Bertrandon de la Broquière określał dochody despoty serbskiego z Nowego Brda na ponad 200 tys. dukatów, co w opinii burgundzkiego rycerza miało mu gwarantować długie rządy w Rasce¹². Jan Kapistran pisał w 1455 r. do papieża Kaliksta III (1455–1458), iż sułtan Mehmed II zagarnął Nowo Brdo przynoszące 120 tys. dukatów dochodu¹³. Notujemy zatem regres, jednak dopiero przejście władzy przez Turków wywołało w górnictwie bałkańskim poważne załamanie. Warto podkreślić, iż wydobywanie we wszystkich ważniejszych ośrodkach zostało utrzymane, górnicy cierpieli jednak szkany. W Nowym Brdzie, Turcy po zajęciu miasta w 1455 r. wymordowali najbogatszych mieszkańców, a dodatkowo w 1468 r. wielu pozostałych przesiedlili do Konstantynopola i innych miejscowości w głębi Turcji. Część górników padła ofiarą zarazy towarzysząca najazdom zaś inni wyemigrowali m.in. do Italii¹⁴. Trudnej sytuacji w górnictwie nie zmieniły radykalnie starania, jakie później czynili osmańscy władcy (szczególnie Bajezyd II a potem Sulejman) aby rozwinąć eksploatację złóż¹⁵.

Kryzys dotknął w szczególności górnictwo srebra i złota. Tak jak solany, po podboju kopalnie zostały przejęte na własność sułtana (weszły w skład *has*)¹⁶. Turcy zakazali wolnego handlu cennymi metalami. Całe wydobywanie musiało trafiać do państwo-

¹⁰ Kupcy dubrownicy powrócili do Bułgarii w latach 80. XV w. a po uregulowaniu relacji z sułtanem handel na tych ziemiach rozwinął się w następnym stuleciu, o czym będzie jeszcze mowa. Patrz: I. Spisarevska, *La commerce Ragusain envisage comme un facteur du developpement economique des regions bulgares sous la domination Ottomane (XVe–XVIe s.)*, „Balkanica” 1975, t. 6, s. 101–103; E. Вечева, *Търговията на Дубровник с българските земи (XVI–XVIII в.)*, София 1982, s. 210–213; *Дубровнички документи за историята на България и българите през XIII–XV век.*, ред. А. Николов, т. 1 (1230–1403), София 2017, s. 85–227.

¹¹ P. Wróbel, *Krzyż i Półksiężyc. Zachodnie Bałkany wobec Turcji w latach 1444–1463*, Kraków 2000, s. 186–192.

¹² Bertrandon de la Broquière, *Putovanje preko mora*, Beograd 1950, s. 133.

¹³ *Acta Bosne potissimum ecclesiastica*, wyd. E. Fermendžin, Zagrabiae 1892, s. 223.

¹⁴ M. Dinić, *Za istoriju rudarstva u srednjovekovnoj Srbiji i Bosni*, t. 2, Beograd 1955, s. 68–70, 90; S. Ćirković, D. Kovačević-Kojić, R. Ćuk, *Staro srpsko rudarstvo*, Beograd–Novi Sad 2002, s. 146.

¹⁵ A. Veselinović, *Prilog proučavanju rudarstva na Balkanu krajem XV veka*, „Istorijski časopis” 1978, t. 25–26, s. 249; P. Rizaj, *Rudarstvo Kosova i susednih krajeva od XV do XVII veka*, Priština 1968, s. 33.

¹⁶ Sułtan zarządzał nimi przez swego urzędnika — emina, pobierał rentę i sprawował władzę administracyjno-policyjną. Górnicy zachowali jednak pewien stopień samorządu (wiec); zob. A. Sućeska,

wych mennic po z góry ustalonej cenie. Przekuwały one srebro lub po oczyszczeniu przechowywały metal w sztabach. W mennicy Nowego Brda pracowali wyłącznie muzułmanie zorganizowani w cechach¹⁷.

Pojawiły się problemy z efektywną organizacją eksploatacji. Rychło kopalnie zaczęto dawać przedsiębiorcom w krótkoterminowe dzierżawy, ale nie poprawiło to zasadniczo sytuacji. Tak np. w 1478 r. będące w upadku kopalnie Bośni zostały wydzierżawione jednemu z Dubrowniczian za niewielką opłatą 3000 dukatów w nadziei ożywienia wydobywania. Srebro musiał odsprzedać osmańskiemu zarządcy po ustalonej (zaniżonej!) cenie, zaś wartość wydobytego przy okazji ołowiu mógł negocjować na rynku¹⁸. Dubrowniczcy dzierżawcy obciążeni obowiązkiem spłaty wielkich sum, które gwarantowali własnym majątkiem, zainteresowani byli tylko szybkim zyskiem. Często porzucali kopalnie wobec niemożności uregulowania swych zobowiązań¹⁹. Korzystając z pomocy przekupnych, tureckich urzędników, próbowali przemycić srebro do Raguzy, ale były to ilości relatywnie niewielkie, bez większego wpływu na rynek²⁰. Mimo zagrożeń trwały dubrownickie kolonie kupieckie przy kopalniach. W Srebrenicy zajętej przez Turków w 1460 r. w roku następnym powołano wprawdzie tylko dwa konsulaty, ale w 1462 r. było ich już osiem. Wprawdzie w następnych latach sytuacja się pogorszyła, ale jest faktem, iż niewielka kolonia Raguzan była stale obecna w mieście. Inaczej niż wcześniej konsulami w czasach tureckich z zasady byli plebejusze. Szlachta, dysponująca większym kapitałem, nie pojawiała się już w Srebrenicy²¹. Z strony istnieją dowody, iż Raguzanie gotowi byli zainwestować w ryzykowne przedsięwzięcie spory kapitał. Dubrowniczanie Paskoje Čelubinović chciał wydzierżawić Srebrenicę, Crnčę Zajačę i Krupanj za 7000 dukatów²². Wśród dubrownickich kupców w Srebrenicy w latach 70. i 80. XV w. wyróżniał się też Stjepko Radonić, zaangażowany w dwie dubrownickie spółki zajmujące się dostawami sre-

Pravni položaj rudara i metalurga i oblici upravljanja u Bosni u osmanskom periodu, „Anali pravnog fakulteta u Beogradu” 1974, t. 9–12, s. 837–843.

¹⁷ N. Filipović, *Iz istorije Novog Brda u drugoj polovini XV i prvoj polovini XVI vijeka*, „Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine” 1954, t. 6, s. 78.

¹⁸ Choć trudno uznać, że był to wolny rynek naszym rozumieniu. Patrz: B. Bojović, *Raguse*, s. 1292.

¹⁹ Trzeba dodać, że znacznie pogorszyło się też położenie górników. Część z nich natychmiast po przybyciu Turków została zaliczona w poczet zwykłej raji, przez co musieli płacić daniny feudalne. Niektórym szczególnie przywileje w zakresie danin (np. opłaty w rudach) zostały odebrane nieco później. Powodowało to liczne ucieczki górników z kopalń i brak wykwalifikowanej siły roboczej. Zgodnie z informacjami tureckich defterów liczba ludności we wszystkich bośniackich osadach górniczych związanych z wydobywaniem srebra w drugiej połowie XV w. stale malała. Wiele centrów (np. Crnča, Bohorina, Zajača) zanikło z końcem XV w.; K. Jireček, *Trgovački putevi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku*, Beograd 1959, s. 271; B. Marković, *Efikasnost rudarske eksploatacije u srednjovjekovnoj Srbiji*, „Istorijski časopis” 1987, t. 31, s. 81–83.

²⁰ S. Ćirković, D. Kovačević-Kojić, R. Ćuk, op. cit., s. 149.

²¹ W 1463 r. odnotowano trzy konsulaty, w 1464 jeden, w okresie 1465–1467 nie ma ich w ogóle, a w latach 1468–1470 — trzy; M. Dinić, *Za istoriju rudarstva u srednjovjekovnoj Srbiji i Bosni*, t. 1, Beograd 1955, s. 89.

²² *Ibidem*, s. 88–89.

bra do Raguzy. W 1474 r. Radonić, który dzierżawił szyby w Srebrenicy, był w stanie posłać do Raguzy transport 150 libri czystego srebra²³. Inny przedsiębiorca Radichna Tvrtković także zaangażowany był w dwie spółki. Posiadał szyby w Srebrenicy, handlował srebrem, ołowiem i włoskim sukniem. Kapitał gromadził pożyczając pieniądze m.in. od dubrownickich nobilów (nawet do 200 dukatów). Pożyczki niekiedy spłacał surowcem (np. rudą ołowiu), co było dość powszechną praktyką²⁴.

W Nowym Brdzie, po przerwie w krytycznych latach podboju 1455–1459, w 1460 r. znów pojawiły się konsulaty (5). Turcy, którzy sami niewiele robili dla rozwoju górnictwa czy handlu, zachęcali Dubrowniczanie do przyjazdu²⁵. Przynosiło to ograniczony skutek, gdyż ilość konsulatów spadała. Według N. Filipovicia do 1498 r. (moment spisania defteru) w kwitującym niegdyś Nowym Brdzie nie było już w ogóle kolonii raguzzańskich kupców²⁶. Zmalała cała osada. Liczba domostw z 887 w 1489 r. spadła do 514 w 1526 r. a kopalnie zgodnie z wyliczeniami B. Bojovicia dawały 10 892 kg srebra²⁷.

Skrepowane przepisami, reglamentowane górnictwo przynosiło sułtanom w drugiej połowie XV w. coraz mniejsze zyski. Dane o sytuacji górniczej w środkowej Bośni przynosi *defter* z 1489 r.²⁸ Odzwierciedla on zjawiska kryzysowe: ograniczenie produkcji, zamknięcie części kopalń i zmniejszenie ilości mieszkańców osad górniczych. W Kreševie, wcześniej jednej z większych kopalni Bośni, w 1489 r. roczne przychody sułtana z wydobycia srebra oceniano na zaledwie 17.130 akcze²⁹. S. Ćirković obliczał na podstawie *ușury* sułtańskiej (opłaty od wydobycia w wysokości 1/10, a w XVI w. 1/5 wartości) uzysk Fojnicy, Kreševa i Deževicy w tym roku na zaledwie 350 kg srebra³⁰. Widać jak ogromne załamanie dotknęło bośniacką produkcję srebra i jak mocno musiało trafić to Dubrowniczanie, dla których wcześniej był to główny towar handlowy.

Dopiero w dobie Sulejmana Wspaniałego w niektórych kopalniach dostrzec można oznaki ożywienia. Dochód sułtana z wydobycia srebra we wspomnianym Kreševie

²³ M. Popović-Radenković, *O trgovačkim odnosima Dubrovnika z Bosnom i Hercegovinom (1480–1500)*, „Istorijski glasnik” 1952, t. 1–2, s. 9–10.

²⁴ *Ibidem*, s. 11.

²⁵ Wskazuje na to m.in. berat wielkiego wezyra Mahmuda Angelovicia dla Dubrowniczana Franka Bobanicia z 1463 r., w którym wzywa kupca do przybycia: „ze sługami i czeladzią do Nowego Brda, aby handlował tak jak w czasach despoty”; G. Elezović, *Turski spomenici*, t. 1, Beograd 1940, s. 41–43.

²⁶ N. Filipović, *Iz istorije*, s. 84.

²⁷ B. Bojović, *Entre Venise et l'Empire ottoman, les métaux précieux des Balkans (XVe–XVIe siècle)*, „Annales. Histoire, Sciences Sociales” 2005, t. 6, s. 1277–1297.

²⁸ R. Anhegger, *Beiträge zur Geschichte des Bergbaus im Osmanischen Reich*, t. 1, Istanbul 1943, s. 58–59.

²⁹ D. Kovačević-Kojić, *O rudarskoj proizvodnji u srednjovjekovnoj Bosni*, „Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine” 1983, t. 34, s. 12.

³⁰ P. Ćirković, *The Production of gold, silver and copper in the central parts of the Balkans from the 13th to the 16th century* [w:] *Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte*, Stuttgart 1981, s. 58.

wzrósł w 1528 r. pięciokrotnie do 94.350 akcze³¹. Sulejman wydał też wiele zarządzeń mających wesprzeć działalność górniczą. Jednak wydobycie srebra na terenie zachodnich Bałkanów nigdy nie osiągnęło poziomu z pierwszej połowy XV w. Pojawienie się konkurencyjnych i tanich kruszców z Nowego Świata w połowie XVI w. spowodowało rewolucję cen i ostateczne załamanie³².

Sytuacja Dubrowniczán w przypadku wydobycia i handlu żelazem, a zwłaszcza ołowiem była wyraźnie lepsza. Wobec ograniczeń dla srebra Dubrowniczanie zwrócili się ku handlowi tym ciężkim, ale powszechnie używanym w średniowieczu metalem. Ołów był w wielu kopalniach wydobywany razem ze srebrem. Zasady dzierżawy kopalń przez Dubrowniczán były tu podobne, ale metal można było zbywać na szerszym rynku³³. Ołowo, największe centrum wydobycia w Bośni, w 1468 r. liczyło tylko 126 domów, później jednak liczba ludności szybko rosła. W 1489 r. były tam już 182 domy a dziesięcina sułtana od wydobycia ołowiu wynosiła 65844 akcze (co daje 186 milionów i 3728 uncji wydobywanej rudy). Stanowiło to więcej niż łączne przychody wielkich niegdyś kopalń srebra w Fojnicy i Kreševie. Według S. Ćirkovića, wydobycie w Olovie w tym czasie można szacować na 673 tony³⁴. Tamtejszy ołów wysyłano do Wenecji. Bracia Marin i Franjo Radonice z Dubrownika mieli w Olovie w końcu XV w. własne szyby, jednak nie wiadomo nic pewnego na temat dubrownickiej stałej kupieckiej kolonii³⁵. Jednak i tutaj zaszkodziły tureckie władze. W 1489 r. górników z Olova pozbawiono dotychczasowych przywilejów zmuszając do uiszczania zwykłych chłopskich danin raji. Nie zezwalano na przeliczanie ich na rudę. Ostateczne załamanie w handlu ołowiem przyszło w 1523 r., gdy sułtan Wspaniały ze względów militarnych wydał Dubrowniczánom całkowity zakaz wywozu tego metalu do Raguzy³⁶. Doprowadziło to do kryzysu kopalni, z której sułtan pobierał w 1528 r. już tylko 55 milionów rudy (a po zmianie prawa była to już piąta część, a nie dziesiąta jak wcześniej!)³⁷.

Wcześniej, na przełomie XV i XVI w. dynamicznie rosły dubrownickie zakupy ołowiu w Srebrenicy (ubocznie wydobywaną w tamtejszych kopalniach). W 1493 r. było to 20 milionów, w 1498 r.: 30, 1501 r.: 150 i 100, 1502: 80 i 100, 1503: 100³⁸.

Warto zaznaczyć, iż ołów do Dubrownika, jak wcześniej, dostarczali też Bośniacy, szczególnie z Olova i Goražde, często w spółkach z Raguzanami. W 1479 r. niejacy

³¹ A. Handžić, *Rudnici u Bosne od druge polovine XV do početka XVII vijeka* [w:] *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine*, red. E Redžić, t. 2, Sarajevo 1987, s. 22.

³² B. Marković, *Efikasnost*, s. 83–84; S. Ćirković, D. Kovačević-Kojić, R. Ćuk, *Staro srpsko rudarstvo*, s. 185–204.

³³ I. Voje, *Bosanski svinec u kreditni trgovini srednjeveškega Dubrovnika*, „Zgodovinski časopis” 1978, t. 32, s. 49–55.

³⁴ P. Ćirković, *The Production*, s. 53–54.

³⁵ M. Popović-Radenković, op. cit., s. 11.

³⁶ F. W. Carter, *Dubrovnik*, s. 358, przyp. 23.

³⁷ A. Handžić, op. cit., s. 18.

³⁸ M. Dinić, *Za istoriju rudarstva*, t. 1, s. 91.

Pokrajčić i Dimićić z Olova sprzedali w Dubrowniku 144 miliary i 833 litry ołowiu za ogromną sumę 1833 dukatów, zaś w 1490 r. Piotr Bergalić dostarczył 66666 litrów ołowiu. W 1489 r. Vuk Bosijević z Rogaticy dostarczył w dwóch partiach 100 miliarów ołowiu do Raguzy³⁹. Przed nałożeniem ograniczeń na handel tym metalem, ołów do Dubrownika dostarczali sporadycznie agenci tureckich władz. W 1480 r. Mała Rada debatowała nad sumą 2472 dukatów, które należało wypłacić Mehmedowi z Adrianopola wysłannikowi paszy z Vrhbosni za przysłany ołów⁴⁰.

Między spisem z 1468 r. a 1489 r. wzrosły osady przy bośniackich kopalniach żelaza w np. Busovačy, Varešu, Sebešić, Čajničy, Ostružnicy (wcześniej wydobywano tu srebro!). We wczesnych defterach wzmiankowanych jest wiele innych miejsc wydobycia żelaza, a z czasem pojawiają się nowe. Niektóre z kopalń dawały rzeczywiście znaczne przychody, jak np. Čajniča wzięta w 1477 r. w trzyletnią dzierżawę przez Dubrownicznina za 3542 dukaty czyli 159.390 asprów (53 130 rocznie)⁴¹.

Aneksje tureckie Turków spowodowały kryzys nie tylko w obrocie kopalinami, ale też w całym systemie handlowym. Porównanie tureckich defterów prowadzi do wniosku, iż zarówno ilość targów, ale i dochody, jakie one przynosiły maleją w ciągu drugiej połowy XV w. Ma to spore znaczenie, gdyż Dubrowniczanie byli często dzierżawcami targów (zwłaszcza w Bośni)⁴². Systemem tureckich monopoli objęta została także sól, trzeci (po srebrze i ołowiu) najważniejszy produkt handlowy Dubrowniczán na Bałkanach⁴³. Decyzją z 1485 r. Turcy ustalili skomplikowane warunki obrotu solą faworyzujące zdobyte właśnie przez nich miasto Novi⁴⁴. Pozwalali obcokrajowcom na sprzedaż jedynie w określonych miejscach (Drijeva-Gabela, Dubrownik, Novi, Slano oraz Risan) pod ścisłą kontrolą urzędników, z zachowaniem parytetów i podziału zysków. Szttywno ustalone taryfy cen (w latach 80. XV wieku 13 asprów za modi) ograniczały korzyści, jakie kiedyś osiągnęli Dubrowniczanie⁴⁵. Na dodatek już wcześniej (od 1477 r.) Osmanowie otworzyli w bośniackiej Tuzli solany czyniąc tym konkurencję dla soli sprowadzanej znad Adriatyku. Wprawdzie ich produkcja nie była szczególnie wielka, ale i tak w 1489 r. dawały przychód wartości

³⁹ Ołów pozostawał jednak dość ważnym towarem handlowym do końca XVI w.; ibidem, s. 13–14; B. Stulli, *Povijest dubrovačke Republike*, Dubrovnik–Zagreb 1987, s. 77.

⁴⁰ M. Popović-Radenković, op. cit., s. 5, 16.

⁴¹ A. Handžić, op. cit., s. 25–26.

⁴² Patrz część dotycząca targów obszernego studium: N. Filipović, *Pogled na osmanski feudalizm*, „Godišnjak istoriskog društva Bosne i Hercegovine” 1952, t. 4, 1952, s. 126–146.

⁴³ W jednym ze swych listów do sułtana Dubrowniczanie twierdzili, że sól jest ich najważniejszym artykułem handlowym. Patrz: G. Elezović, op. cit., s. 200; I. Erceg, *Pregled proizvodnje i trgovine solju u Dubrovačkoj Republici*, „Acta Historico-Oeconomica Iugoslaviae” 1990, t. 17, s. 4–6, 11–14.

⁴⁴ W sprawie soli Raguzy prowadziła twardą walkę dyplomatyczną czego dowodem są liczne pisma: Lj. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma*, t. 1, nr 2, Beograd 1934, s. 291, 295–297, 310–316; G. Elezović, op. cit., s. 198–207, 251–257.

⁴⁵ Presja na Dubrowniczán w zakresie handlu solą osłabła od lat 30. XVI w., kiedy Turcy przestali faworyzować Novi; F. W. Carter, *Dubrovnik*, s. 354–456; B. Stulli, op. cit., s. 72–73.

równiej ówczesnemu przychodowi kopalń srebra w Fojnicy i Kreševie razem⁴⁶. Z początkiem XVI w. Osmanowie silnie popierali w Bośni miejscowych kupców w handlu solą przeciw Raguzanom. Mimo tego, dzięki determinacji kupców, dubrownicka sól docierała przez cały XVI w. do tureckich centrów administracyjnych: Sarajewa, Mostaru, Nowego Pazaru, Niszu, Skopje a z czasem też do Belgradu. Niewielkim plusem nowej sytuacji był fakt, iż Turcy zablokowali dostęp do solnych rynków bałkańskich kupcom ze skonfliktowanych z nimi państw: Wenecji i Węgier, którzy tworzyli niegdyś mocną konkurencję dla Dubrowniczian⁴⁷.

Kryzys w imporcie dubrownickim z Bałkanów pogłębił się, gdy Osmanowie latami 80. XV w. nałożyli zakaz na wywóz ze swych ziem przez Dubrownik ważnych towarów: wosku, jedwabiu i czerwca⁴⁸. Sytuacja była tym trudniejsza, iż ziemie te nie mogły zaofiarować żadnych nowych towarów eksportowych. Wciąż podstawą wywozu były artykuły rolne i leśne: wosk, skóry i futra, len i konopie oraz wełna niskiej jakości. Zaś z terenów pobliskiej Hercegowiny, artykuły żywnościowe (sery i mięso) oraz żywe zwierzęta (konie, bydło owce i kozy). W stosunku do pierwszej połowy XV w. nie zmienił się też asortyment artykułów sprowadzanych do krajów bałkańskich. Podstawową rolę odgrywały różnorodne tekstylia (tu zdecydowanie poszerzył się zakres miejsc pochodzenia!), nieco mniejszą towary kramarskie (szkło, biżuteria, galanteria itp.)⁴⁹. W tym kontekście warto przywołać opinię D. Kovačević-Kojić, znakomitej badaczki dziejów gospodarczych państw bałkańskich, iż Dubrowniczanie pod dominacją turecką prowadzili na zachodnich Bałkanach handel nieomal w taki sam sposób jak przed przybyciem Osmanów. Utrzymywali te same metody i techniki finansowe⁵⁰. Sytuacja nie wymuszała nowinek.

Jednak pewne obszary handlu zmieniały się radykalnie. Towarem, który dla Dubrownika miał kluczowe znaczenie było zboże. Ponieważ własna uprawa nie była wielka z uwagi na specyfikę terenów Republiki, Raguzanie starannie zabiegali o zgromadzenie zapasów. Z tego powodu we wczesnym okresie (XIII–XV w.) zboże rzadko odsprzedawano dla zysku. Podstawowa jego część pochodziła z terenów odległych i sprowadzana była drogą morską. W trudnych czasach uzupełniano zaopatrzenie zbożem z sąsiedniej Bośni i Hercegowiny, przez targ w Drijevie. Według F. W. Cartera w latach 1358–1500 głównymi obszarami skąd importowano zboże były: Sycylia,

⁴⁶ A. Hanžić, op. cit., s. 36–37.

⁴⁷ F. W. Carter, *Dubrovnik*, s. 356–357.

⁴⁸ G. Elezović, op. cit., s. 189.

⁴⁹ I. Božić, *Ekonomski i društveni razvitak Dubrovnika*, s. 46–47; T. Popović, *Izvoz balkanskog krzna u XVI veku*, „Istorijski časopis” 1988, t. 25, s. 45–53; B. Hrabak, *Poljoprivreda Bosne i Hercegovine 1463–1700* [w:] *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, Beograd 1995, s. 183–199; P. Mišić, *Gajenje i prerada lana i konoplje Srbije XIV–XVI veka*, „Istorijski časopis” 1992, t. 39, s. 48, 52–56; V. Han, *Tri veka dubrovačkog staklarstva (XIV–XVI v.)*, Beograd 1981, s. 98–102.

⁵⁰ D. Kovačević-Kojić, *Les villes médiévales de Serbie et de Bosnie avant et après l’instauration du pouvoir Ottoman* [w:] idem, *La Serbie le pays Serbes. L’Économie urbaine XIVe–XVe siècles*, Belgrade 2012, s. 302.

Apulia a także Epir, Grecja właściwa i Anatolia⁵¹. Poza Italią, wymienione tereny bardzo wcześnie zostały podbite przez Turków. Dubrowniczanie musieli więc w drodze dyplomatycznej zapewnić sobie zgodę sułtana na import. Jak pokazał w obszernym opracowaniu B. Hrabak, w początkowych, trudnych latach 1460–1480 Raguzanie włączyli się dość nieśmiało w handel zbożem albańskim i greckim, odkupując je na własne potrzeby od obcych kupców na terenie Dubrownika. Jednak już w okresie 1480–1506 zakupują zboże dalej na wschód: na Eubei a nawet w Kavalii, choć najpoważniejszym źródłem są porty Zatoki Patras. Wykorzystując dobre relacje z Turkami, Dubrowniczanie zajmują miejsce w handlu wycofujących się kupców z Italii. Pojawia się w tym okresie też zjawisko odsprzedawania zboża kupcom włoskim i hiszpańskim⁵². W okresie 1506–1537 raguzkańscy prywatni przedsiębiorcy w pełni zaangażowali się w handel zbożem z Epiru i Albanii. Republika wprowadza merkantylistyczną zasadę, iż każdy kto chce pływać po zboże do krain Lewantu musi robić to na własnym statku. Zabroniono też pływać w konwoju z obcym statkami grożąc surowymi karami pieniężnymi i więzieniem. Zasady te nie tylko służyły zwalczaniu obcej konkurencji, ale znakomicie przyczyniły się do rozwoju dubrownickiej floty. Duża część zboża była wówczas transportowana i odsprzedawana w Italii i zachodniej części basenu Morza Śródziemnego. Z uwagi na rewolucję cen na Zachodzie, praktyka ta w drugiej połowie XVI w. miała stać dla Raguzy źródłem olbrzymich zysków⁵³.

Zupełnie inaczej przedstawiał się handel zbożem na bliskim zapleczu, na terenach Bośni i Hercegowiny. W latach 60. i 70. XV w. sytuacja polityczna była tak niekorzystna, iż zboże z tych terenów do Dubrownika sprowadzono w znikomych ilościach, znacznie mniejszych niż przed tureckim podbojem. Dopiero po zagarnięciu przez Turków Novi i upadku Hercegowiny (1485) oraz uregulowaniu relacji Dubrownika z Turcją ilość sprowadzanego zboża nieco urosła. Przywozili je Bośniacy i dubrowniczcy przedsiębiorcy, ale zakupy robili też agenci z polecenia władz Republiki. W latach 1500–1537 zainteresowanie zbożem z Bośni wyraźnie spadło. Republika nie organizowała już transportów, a zachęcała jedynie Bośniaków do jego przywozu. Według B. Hrabaka korzystne warunki, jakie pojawiły się w handlu zbożem z Grecji (i Anatolii), powodowały, że angażowanie się w drobny obrót na bliskim zapleczu było nieopłacalne⁵⁴.

Jak pokazuje przykład handlu zbożem turecki podbój Bałkanów mógł mieć też dobrą stronę. Zakończył się okres walk i wewnątrz Półwyspu objęte jednolitą władzą sułtana oferowało Dubrowniczantom wyposażonym w szerokie przywileje możliwości działania na niespotykaną dotąd skalę. Zaskakiwać może fakt, jak szybko Dubrowniczanie zdolali wykorzystać nową sytuację. Skończmy przykładem z obsza-

⁵¹ F. W. Carter, *Dubrovnik*, s. 257–259.

⁵² B. Hrabak, *Izvoz žitarica iz Osmanlijskog carstva u XIV, XV i XVI stoljeća*, Priština 1971, s. 112–113.

⁵³ *Ibidem*, s. 125–130.

⁵⁴ B. Hrabak, *Izvoz žitarica iz Bosne i Hercegovine u Primorje od kraja XIII do početka XVII veka*, „Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine” 1963, t. 14, s. 121–203.

ru, od którego zaczęliśmy, czyli Bułgarii. Na ziemiach tych, praktycznie opuszczonych przed blisko wiekiem przez Raguzan, w latach 70. XV w. zaczęli znów pojawiać się dubrowniczcy kupcy. Przede wszystkim w największych centrach handlowych: Sofii (1472), Widyniu (1476) i Tyrnowie (1478)⁵⁵. W następnych latach Raguzanie kupowali towary w Nikopolis, Silistrze, Płowidiwe, Starej Zagorze, Ruse, Szumenie, Prowadii a nawet Warnie czyli raczej w północno-wschodniej części kraju, gdzie było dużo bydła, wina i ryb, natomiast kupcy greccy nie stanowili zbyt wielkiej konkurencji⁵⁶. W pierwszej połowie XVI w. w większości tych miejsc stworzyli stałe osiedla. W Sofii, która była centrum dubrownickiej działalności w Bułgarii, kolonia powstawała już w 1486 r., a z początkiem XVI w. było tam stale 17 Dubrowniczian. Utrzymywali oni kontakty ze swymi rodakami w Tyrnowie. Od końca XV w. istniała też kolonia dubrownicka w Płowidwie (Filipopolis)⁵⁷. Dubrowniczanie sprzedawali w Bułgarii wielkie ilości materiałów (własnych i pochodzących z Anglii, Italii, Francji i Orientu), wyroby złotnictwa, wyroby futrzane, różnego rodzaju odzienie, czapki, ozdoby, przyprawy i towary pasmanteryjne. Przedmiotem zakupu były skóry i futra zwierząt dzikich i domowych, воск, miód itp. Handel Dubrowniczian na ziemiach bułgarskich w interesującym nasz okresie był jeszcze wciąż skromny. Należało jednak przykład ten wzmiankować, gdyż jest on dowodem na zwrócenie się Dubrowniczian ku obszarom bardziej odległym, co w przyszłości (zwłaszcza w drugiej połowie XVI w.) przynieść miały znakomite owoce⁵⁸.

Jak wynika z przedstawionego wyżej materiału najazd turecki postawił dubrownickich kupców w trudnej sytuacji. Przejściowo upadł handel na terenie Bułgarii. Mimo wielu wysiłków by temu zapobiec na terenie Bośni i Serbii kryzys dotknął najpierw wydobyte i handel srebrem a następnie łożem. Jednak nawet w najtrudniejszym momencie Raguzanie potrafili podtrzymać wymianę innymi towarami z ziemiami na bośniackim i serbskim zapleczu. Zdołali także obronić swój obrót solą i umiejętnie przeorganizować handel zbożem. Jak pokazuje przykład ziem bułgarskich w zmienionych warunkach potrafili nawet odzyskać utracone wcześniej pozycje.

BIBLIOGRAFIA

Źródła opublikowane

- Acta Bosne potissimum ecclesiastica*, red. E. Fermendžin, Zagrabiae 1892.
Bertrandon de la Brokijer, *Putovanje preko mora*, Beograd 1950.
Bojović B., *Raguse et L'Empire Ottoman (1430–1520)*, Paris 1998.

⁵⁵ M. Spisarevska, op. cit., s. 101–102.

⁵⁶ M. M. Фрейденберг, *Дубровник и Османская империя*, Москва 1989, s. 141.

⁵⁷ E. Вечева, op. cit., s. 75–76, 130, 164.

⁵⁸ Kolonie dubrownickie w Bułgarii przeżyły rozkwit, a handel z tamtymi ziemiami (choć jego asortyment nie ulegał przez wieki zmianie) przynosił Dubrownikowi znaczne dochody do XVIII w. Patrz: ibidem, p. 210–214.

Dubrovniški dokumenty za istorijata na Bălgarija i Bălgarite prez XIII–XIV vek, red. A. Nikolov, t. 1 (1230–1403), Soŕija 2017 [Дубровнишки документи за историята на България и българите през XIII–XV век., ред. А. Николов, т. 1 (1230–1403), София 2017].

Elezović G., *Turski spomenici*, t. 1, Beograd 1940.

Stojanović Lj., *Stare srpske povelje i pisma*, t. 1, nr 2, Beograd 1934.

Opracowania

Anhegger R., *Beiträge zur Geschichte des Bergbaus im Osmanischen Reich*, t. 1, Istanbul 1943.

Bojović B., *Entre Venise et l'Empire ottoman, les métaux précieux des Balkans (XVe–XVIe siècle)*, „Annales. Histoire, Sciences Sociales” 2005, t. 6, s. 1277–1297.

Božić I., *Ekonomski i društveni razvitak Dubrovnika u XIV–XV veku*, „Istoriski glasnik” 1949, t. 1–2, s. 21–61.

Carter F. W., *Balkan export through Dubrovnik 1358–1500: a geographical analysis*, „Journal of Croatian Studies” 1969, t. 9–10, s. 133–159.

Carter F. W., *Dubrovnik (Ragusa): a classical city-state*, London 1972.

Ćirković S., *Dubrovčani kao preduzetnici u rudarstvu Srbije i Bosne*, „Acta Historico-Oeconomica Iugoslaviae” 19179, t. 6, s. 1–20.

Ćirković S., *The Production of gold, silver and copper in the central parts of the Balkans from the 13th to the 16th century* [w:] *Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte*, Stuttgart 1981, s. 41–69.

Ćirković S., Kovačević-Kojić D., Ćuk R., *Staro srpsko rudarstvo*, Beograd–Novi Sad 2002.

Dinić M., *Za istoriju rudarstva u srednjovekovnoj Srbiji i Bosni*, t. 1, Beograd 1955.

Dinić M., *Za istoriju rudarstva u srednjovekovnoj Srbiji i Bosni*, t. 2, Beograd 1962.

Erceg I., *Pregled protizvodnje i trgovine solju u Dubrovačkoj Republici*, „Acta Historico-Oeconomica Iugoslaviae” 1990, t. 17, s. 1–32.

Erceg J., *Dubrovnik als Vermittler im Gross- und Ferhandel zwischen Osten und dem Westen im 15. und 16. Jahrhundert* [w:] *Der Ausseehandel Ostmitteleuropas 1450–1650. Die ostmitteleuropäischen Volkswirtschaften in ihren Beziehungen zu Mitteleuropa* (Sonderdruck), Köln–Wien 1971, s. 434–450.

Filipović N., *Iz istorije Novog Brda u drugoj polovini XV i prvoj polovini XVI vijeka*, „Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine” 1954, t. 6, s. 63–85.

Filipović N., *Pogled na osmanski feudalizam*, „Godišnjak istoriskog društva Bosne i Hercegovine” 1952, t. 4, 1952, s. 126–146.

Fine J. V. A., *The Late medieval Balkans. A Critical survey from the late twelfth to the Ottoman conquest*, Ann Arbor 1994.

Frejdenberg M. M., *Dubrovnik i Osmanskaja Imperija*, Moskva 1989 [Фрейденберг М. М., *Дубровник и Османская империя*, Москва 1989].

Han V., *Tri veka dubrovačkog staklarstva (XIV–XVI v.)*, Beograd 1981.

Handžić A., *Rudnici u Bosne od druge polovine XV do početka XVII vijeka* [w:] *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine*, red. E Redžić, t. 2, Sarajevo 1987, s. 17–38.

Havrylyshyn O., Zrzentić N., *Economy of Ragusa 1300–1800. The Tiger of medieval Mediterranean*, „Comparative Economic Studies” 2013, t. 55, s. 201–231.

Havrylyshyn O., Zrzentić N., *Institutions always „mattered”. Explaining prosperity of medieval Ragusa*, New York 2015.

Hrabak B., *Izvoz žitarica iz Bosne i Hercegovine u Primorje od kraja XIII do početka XVII veka*, „Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine” 1963, t. 14, s. 121–203.

Hrabak B., *Izvoz žitarica iz Osmanlijskog Carstva u XIV, XV, i XVI stoleću*, Priština 1971.

Hrabak B., *Poljoprivreda Bosne i Hercegovine 1463–1700* [w:] *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, Beograd 1995, s. 183–200.

Imber C., *Imperium Osmańskie 1300–1650*, Kraków 2018.

Inalcik H., *Imperium osmańskie. Epoka klasyczna*, Kraków 2006.

Inalcik H., *Ottoman methods of conquest*, „Studia Islamica” 1964, t. 2, s. 103–123.

- Jireček K., *Trgovački putevi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku*, Beograd 1959.
- Kovačević-Kojić D., *Les villes médiévales de Serbie et de Bosnie avant et après l'instauration du pouvoir Ottoman* [w:] idem, *La Serbie le pays Serbes. L'Économie urbaine XIVe–XVe siècles*, Belgrade 2012, s. 293–304.
- Kovačević-Kojić D., *O rudarskoj proizvodnji u srednjovjekovnoj Bosni*, „Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine” 1983, t. 34, s. 113–122.
- Kovačević D., *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo 1961.
- Małowist M., *Wschód a Zachód Europy w XIII–XVI wieku*, Warszawa 2006.
- Maňačikova N. P., *Dubrovnik XIII – prvoj polovini XV veka: problemy trgovli*, Voronež 1999 [Манаңчикова Н. П., *Дубровник XIII – первой половины XV века. Проблемы торговли*, Воронеж 1999].
- Marković B., *Efikasnost rudarske eksploatacije u srednjovjekovnoj Srbiji*, „Istorijski časopis” 1987, t. 31, s. 75–85.
- Matanov H., *A Method of conquest or Sstage of social developement?*, „Études Balkaniques” 1989, t. 3, s. 72–77.
- Mišić P., *Gajenje i prerada lana i konoplje Srbiji XIV–XVI veka*, „Istorijski časopis” 1992, t. 39, s. 47–57.
- Mladenović M., *Osmanli conquest and the islamization of Bosnia*, „Études Slaves et Est Européennes” 1959, t. 3, s. 219–222.
- Moroni M., *L'impero di San Biagio. Ragusa e i commerci balcanici dopo la conquista Turca (1521–1620)*, Bologna 2011.
- Moutafowa K., *On the problem of the Ottoman methods of conquest (according to Neşri and sultan Murad's Gazavatname)*, „Études Balkaniques” 1995, t. 2, s. 64–81.
- Popović T., *Izvoz balkanskog krzna u XVI veku*, „Istorijski časopis” 1988, t. 25, s. 45–53.
- Popović-Radenković M., *O trgovačkim odnosima Dubrovnika z Bosnom i Hercegovinom (1480–1500)*, „Istorijski glasnik” 1952, t. 1–2, s. 3–29.
- Rizaj S., *Rudarstvo Kosova i susednih krajeva od XV do XVII veka*, Priština 1968.
- Shaw S. J., *Historia Imperium Osmańskiego i Republiki Tureckiej*, t. 1 (1280–1808), Warszawa 2016.
- Spisarevska I., *La commerce Ragusain envisage comme un facteur du developpement economique des regions bulgares sous la domination Ottomane (XVe–XVIe s.)*, „Balcanica” 1975, t. 6, s. 99–110.
- Sučeska A., *Pravni položaj rudara i metalurga i oblici upravljanja u Bosni u osmanskom periodu*, „Anali pravnog fakulteta u Beogradu” 1974, t. 9–12, s. 837–843.
- Stulli B., *Povijest dubrovačke Republike*, Dubrovnik–Zagreb 1987.
- Tadić J., *Privreda Dubrovnika i srpske zemlje u prvoj polovini XV veka*, „Zbornik Filozofskog Fakulteta” 1968, t. 10, nr 1, s. 519–538.
- Večeva E., *Tărgovijata na Dubrovnik z bălgarskite zemi (XVI–XVIII v.)*, Sofija 1982 [Вечева Е., *Търговията на Дубровник с българските зему (XVI–XVIII в.)*, София 1982].
- Veselinović A., *Prilog proučavanju rudarstva na Balkanu krajem XV veka*, „Istorijski časopis” 1978, t. 25–26, s. 249–252.
- Voje I., *Bosanski svinec u kreditni trgovini srednjeveškega Dubrovnika*, „Zgodovinski časopis” 1978, t. 32, s. 49–55.
- Wróbel P., *Krzyż i Półksiężyc. Zachodnie Balkany wobec Turcji w latach 1444–1463*, Kraków 2000.

